

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК НАСЛІДОК БЕЗДЕРЖАВНОГО МИНУЛОГО

Володимир Скляр

УДК 316.347(477)

У статті розкрито сутність української ідентичності; визначено чинники, які впливали на її формування за часів бездержавності; показано природу російської імперської політики щодо України; встановлено статус українства в Україні за часів бездержавності; окреслено вплив міграційних та асиміляційних процесів на зміни етномовної структури населення України; з'ясовано наслідки інерційного впливу етномовних процесів доби бездержавності на сучасну Україну.

Ключові слова: Україна, українство, етнологія, українська ідентичність, етномовні процеси, незалежність України, імперська політика Росії, інерційні впливи доби бездержавності.

В статье раскрыта сущность украинской идентичности; определены факторы, которые влияли на ее формирование во времена безгосударственности; показана природа российской имперской политики относительно Украины; установлен статус украинцев в Украине во времена безгосударственности; определено влияние миграционных и ассимиляционных процессов на изменения этноязыковой структуры населения Украины; раскрыты последствия инерционного воздействия этноязыковых процессов эпохи безгосударственности на современную Украину.

Ключевые слова: Украина, украинство, этнология, украинская идентичность, этноязыковые процессы, независимость Украины, имперская политика России, инерционные влияния эпохи безгосударственности.

Based on the achievements of forerunners, the author reveals the essence of Ukrainian identity. There is also a determination of the factors that have influenced the formation of Ukrainian identity in times of statelessness. Besides that, there is a demonstration of nature of Russian imperial policy towards Ukraine. There has been ascertained the status of Ukrainianhood in Ukraine during the period of statelessness (a subjugated ethnic majority). There has been outlined the impact of migration and assimilation processes on the changes of ethno-linguistic structure of the population of Ukraine. And finally, the upshots of inertial influence of the ethno-linguistic processes in time of statelessness upon modern-day Ukraine have been ascertained.

Keywords: Ukraine, Ukrainianhood, ethnology, Ukrainian identity, ethno-linguistic processes, the independence of Ukraine, imperial policy of Russia, inertial influences in time of statelessness.

Визначальною ознакою українства є усвідомлення власної ідентичності, єдності та самодостатності в мовному, культурному й ментальному вимірах, а також розуміння відмінностей від інших, чужих етносів. Тобто усвідомлення власної органічної цілісності, неповторності та самодостатності, взаємозв'язку всіх поколінь українства. Незважаючи на перервність українського державотворення, втрати власної еліти, етноцид та геноцид, кожне наступне покоління українства народжувало нову еліту, продовжувало боротися за власну державність, за звільнення з-під влади країн-окупантів. Попри несприятливі умови бездержавності зберігалася тяглість етнокультурних традицій українства. У поетичній творчості Великого Кобзаря знайшли відображення найважливіші аспекти формування української ідентичності

з погляду сучасної етнологічної науки. Насамперед Тарас Шевченко окреслив єдність українства в часі й просторі, показав взаємозв'язок минулого, сучасного та майбутнього поколінь не лише своїм творчим доробком загалом, але й у назві одного зі знакових поетичних творів: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» [28].

Україна — це геополітичний простір, у якому сформувалося та існує нині українство. Попри зміни меж української етнічної території сучасна Україна включає переважну більшість українських етнічних земель. Український простір охоплює не лише материкову частину країни (територію теперішньої української держави), але й українські етнічні землі, які залишилися у складі сусідніх країн. Нині дер-

жавний кордон України не збігається з межами української етнічної території, яка існувала на початку ХХ ст., де тоді українці домінували за чисельністю.

Майже третина площі тодішніх українських етнічних земель залишилася за межами сучасного державного кордону України. Це фактично втрачені українські етнічні землі: у Румунії — Подунав'я, Південна Буковина та Східне Закарпаття; у Молдові — Придністров'я; у Словаччині — Західне Закарпаття (Пряшівщина); у Польщі — Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя; у Білорусі — Берестейщина. Найбільше за площею українських етнічних земель (близько 150 тис. кв. км) опинилося у складі Російській Федерації — Північна Сіверщина (Стародубщина), Північна Слобожанщина, Західна Донщина та Кубань. Україна не претендує на повернення своїх колишніх земель, але й відкидає будь-які претензії з боку сусідніх держав на свою територію. Безперечно, до українського простору належить і українська діаспора, що виникла в результаті чотирьох хвиль міграції (з кінця ХІХ — до початку ХХІ ст.). Доля розкидала українців на просторах Євразії, Америки та Австралії.

Сучасна Україна є не лише посттоталітарною, але й постколоніальною країною. На етномовну ідентичність населення продовжують чинити інерційний вплив етнічні процеси попередньої доби бездержавності. Нинішня етномовна ситуація є безпосереднім результатом 300-літньої колоніальної політики Російської імперії, у тому числі й СРСР, спрямованої на поглинання України та українства шляхом асиміляції.

Головним результатом цих процесів в Україні, насамперед в урбаністичному середовищі, стала деукраїнізація. Її безпосереднім проявом було зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, частка росіян та російськомовного населення невпинно зростала. Такі зміни стали безпосереднім наслідком становища українців в Україні за радянської доби як ма-

сового етносу (підпорядкованої більшості), а росіян — як домінантної меншості. За визначенням американського науковця Р. Скемергона, домінантне становище в суспільстві може мати як більшість, так і меншість. В умовах бездержавності домінантною може бути «група меншості», більшість займає підпорядковане становище, тобто є «масовим етносом» [23, с. 456].

Масовий етнос (підпорядкована більшість) — чисельно найбільший, але в умовах відсутності власної державності є підпорядкованим етносом. За своїм статусом він не відрізняється від меншин і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості. Масовий етнос значно менше представлений на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкована більшість, порівняно з домінантною меншістю, має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах. Для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінантною меншістю.

Домінантна меншість — чисельно менший, але політично домінантний етнос. В умовах бездержавності домінантна меншість виконує функції етнічної більшості, перетворюючи останню на підпорядковану більшість (масовий етнос). Домінантна меншість зосереджується переважно у великих містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах, має непропорційно велике щодо своєї загальної чисельності представництво на верхніх щаблях суспільної піраміди. Домінантна меншість має нижчу демографічну потужність, але вищу комунікативну, порівняно з підпорядкованою більшістю.

У добу бездержавності України на зміни етнічного складу та мовної структури її населення впливав не лише природний приріст чисельності українців і росіян, але й передусім міграції, процеси мовної та етнічної асиміляції. Радянська міграційна політика «обміну кадрами» призвела до масового переселення українців за межі України, насамперед у

кліматично несприятливі північні та східні регіони РРФСР, де вони внаслідок етнічної асиміляції вже в другому поколінні перетворювалися на росіян не лише в Росії, але й в інших союзних республіках. Натомість, на територію України, насамперед до міст, масово переселялися росіяни. Особливо активно зростала їх чисельність на Донбасі та в Криму (на півострові за 1959–1989 роки вона навіть подвоїлася). Понад половина росіян в Україні зосереджувалася в Криму та Донецькій області — більше, ніж в інших 22 областях та Києві разом ¹.

Фактично реалізувався принцип «хай живе росіянин в Україні, а українець — на Сахаліні». Тому не випадково чисельність росіян у самій Росії за 1926–1989 роки менше, ніж подвоїлася, а в Україні зросла майже вчетверо, з 2,9 млн осіб до 11,3 млн. Найбільша частка українців у 1989 році спостерігалася серед усього населення Мурманської, Тюменської, Магаданської областей та АР Комі.

Окрім росіян, до України мігрували представники етносів союзних республік та автономій, які в умовах дисперсного розселення зазнавали не природної мовної та етнічної українізації, а російщення. Визначальною ознакою домінантності етносу, природно — більшості, неприродно (штучно) — меншості, є низький рівень поширення двомовності. Для домінантного етносу вона зайва. Двомовність характерна для етнічних меншин та підпорядкованої більшості (масового етносу).

Головним засобом знищення української ідентичності стала імперська політика Росії, яка прикривалася гаслами про «братерство», твердженням, що українці та росіяни є одним етносом. Ця міфологема ще царських часів активно пропагується нині В. Путіним з єдиною метою — заперечити можливість власного українського державотворення, ствердити національну неповноцінність та меншовартість українства. Для чого одному народу мати дві держави? Українцям фактично пропонують відмовитися від власної ідентичності й розчинитися в «руском міре».

І така політика провадилася царською Росією, СРСР та нинішньою Російською Федерацією, яка розширює межі «руского міра» за рахунок територіальної цілісності України шляхом військової агресії в Криму та на Донбасі. Російська імперія відкрито забороняла українську мову, що викликало відвертий спротив. Більшовицька Росія, знищивши українську державність (УНР), нав'язувала «бутафорну УРСР» у складі СРСР. Тобто імітували українську державу, щоб прикрити «братерством» окупаційний характер російської влади в Україні.

«Братерство» не може бути однобічним. Якби українці, білоруси та росіяни справді були «братніми народами» (теза радянської пропаганди) чи «єдиним народом» (міфологема царської та сучасної Росії), то українці вільно володіли б не лише російською мовою, але й білоруською, а білоруси, відповідно, не тільки російською, але й українською. Та й росіяни тоді б могли спілкуватися українською та білоруською мовами. «Двомовними» ж є лише українці й білоруси, але не росіяни. Зросійщення українців і білорусів є не проявом міфічного «братерства», а результатом багатовікової імперської політики Росії, спрямованої на їхню насильницьку асиміляцію.

Етнос лише тоді вільно розвивається, коли усвідомлює внутрішню єдність та відмінності від інших етносів. Радянський режим свідомо руйнував цю єдність українства, протиставляючи західних українців («бандерівців») східним (правильним українцям, «хохлам»). З іншого боку, нав'язувалася ідея щодо українців і росіян як єдиного «радянського народу». Прихована за шатами «братерства» імперська політика виявилася найефективнішим засобом знищення української ідентичності.

Щоб прискорити асиміляцію всього етносу, колонізатор намагається асимілювати його еліту та знищити чи ізолювати непокірних. Так, ще наприкінці XVIII ст. козацька еліта перетворилася на російських дворян, а Гетьманщина стала «Малоросією». Ще більших втрат українство зазнало у XX ст.: розстріляне від-

родження, Голодомор 1932–1933 років. Відбувалося навіть свідоме російщення української мови. З метою зближення її з російською проводилися так звані реформи української мови 1933, 1946 та 1960 років, які фактично стали проявом етноциду. Не випадково перші дві з них збіглися в часі з голодоморами — геноцидом українства.

Для прискорення асиміляції українства імперська Росія використовувала засіб дискредитації в очах українського загалу національної еліти, яка боролася за незалежність України. Тому супротивників імперії в ХІХ ст. і на початку ХХ ст. називали «мазепинцями», у тому числі й Тараса Шевченка, у період між Першою та Другою світовими війнами — «петлюрівцями», а в повоєнний час і донині — «бандерівцями». Справді, ті представники українства, що протистояли імперській політиці, були ворогами для Росії. Проте російська влада стверджувала про ворожість антиімперських сил усьому українському загалу. На жаль, цей міф за багато десятиліть перетворився на аксіому навіть для частини сучасного українства.

Українська державність на початку ХХ ст. тривала недовго, і була знищена внаслідок агресії з боку більшовицької Росії за три роки війни. Державність латишів, литовців та естонців було знищено СРСР протягом декількох днів. Однак 20 років незалежності балтійських етносів сприяли ствердженню їхньої ідентичності. На відміну від переважної більшості українців, абсолютна більшість латишів, литовців та естонців ще до 1991 року усвідомлювала, що їхні землі окуповані Росією (СРСР). Російська держава формувала власну імперську ідентичність, свідомо обмежувала і навіть нищила ідентичність поневолених етносів, і насамперед українства.

Становище росіян як домінантної меншості в Україні в добу бездержавності сприяло широкому розгортанню процесів мовної та етнічної асиміляції українців на власних етнічних землях. За визначенням сучасного українського мовознавця Л. Масенко, в умовах без-

державності України російська мова стала для українців мовою пристосування, а рідна українська — мовою спротиву [13, с. 134].

На відміну від країн Балтії, де зміни етнічного складу й мовної структури населення були результатом масового заселення цих країн росіянами та зросійщеними за мовою представниками інших етносів, в Україні за радянських часів ефективним засобом стало поєднання масових міграцій з асиміляційними процесами в середовищі українців, що найактивніше відбувалося в містах, незважаючи на перевагу чисельності українців серед усього населення.

Аналіз статистичних матеріалів переписів населення України 1989 та 2001 років [16; 17; 18] переконливо доводить, що інерційний вплив етномовних процесів радянської доби полягає насамперед у тому, що українська мова залишається мовою неповного поширення в усіх вимірах: територіальному, поселенському, соціальному, віковому. І як наслідок — в етнічному (у межах українців) та міжетнічному (мова міжетнічних взаємин). У поселенському вимірі неповнота її використання виявляється в зросійщенні урбаністичного мовного середовища українців, насамперед великих міст. Регіональна специфіка поширеності української мови свідчить про неповне її територіальне використання на Півдні та Сході, а також у великих містах центральних областей при збереженні україномовного середовища в західних районах та в сільській місцевості інших областей, крім Криму й частково Донбасу. На основі аналізу статистичних даних виявлено таку тенденцію: обмеження функціонування української мови в соціальному вимірі полягає насамперед у нерівномірному розподілі україномовних за рівнем освіти — чим вищим був рівень освіти, тим більшим виявлявся рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців. Найбільшої мовної асиміляції зазнали й українці, які мали повну вищу освіту, а найменшої — ті, які отримали початкову освіту.

Відірваність значної частини українців від їхньої мови та культури, особливо осіб з ви-

щою освітою, деформує соціальну структуру українства, руйнує стабільність його мовного середовища, негативно впливає на формування національної ідентичності всього українського загалу. Збереження домінування російськомовних на верхніх щаблях суспільної піраміди в містах зумовлює продовження російщення урбаністичного середовища південних та східних областей. Чисельна перевага російськомовного населення у великих містах, передусім в обласних центрах високоурбанізованих областей, забезпечує його домінування загалом у Південно-Східній Україні, насамперед на Донбасі та в Криму. Це і є безпосереднім наслідком доби бездержавності.

Росіяни разом зі зросійщеними за мовою українцями та представниками інших етносів, залишаючись у меншості в загальній чисельності населення, складають більшість на верхніх щаблях суспільної піраміди, у тому числі й серед осіб з вищою освітою, за винятком західних областей. Україномовні становлять лише частину творчої, освітянської та наукової інтелігенції, однак фактично опинилися в меншості серед українського політикуму та в адміністративному апараті, і майже зовсім не представлені серед фінансово-промислових груп.

У країнах Балтії 1991 року було усунуто від влади компартійну номенклатуру, колоніальну за своєю природою, проведено люстрацію та виявлено агентуру КДБ, а мігранти, не лояльні до новоутворених держав, не отримали громадянства. Нові демократичні уряди взяли курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, провадили цілеспрямовану державну політику щодо подолання наслідків колоніального й тоталітарного минулого. В Україні при владі залишилася колишня компартійна адміністрація, з допомогою якої в умовах грабіжницької приватизації створено потужні фінансово-промислові олігархічні клани, для яких Україна значною мірою лише територія, на якій вони здобувають для себе прибутки. Переважна більшість із них має російсько-радянську ментальність, вони мало схожі на справді українську національну еліту.

З боку значної частини такої псевдоеліти, яка лише за назвою є українською, спостерігається в кращому разі байдужість до української мови й національних цінностей, не є рідкістю випадки ворожості у формі прихованої чи замаскованої українофобії. Природу цього явища розкрила І. Кресіна: «Деякі росіяни — громадяни України суб'єктивно заперечують свою об'єктивну приналежність до української нації, не ідентифікують себе з нею, у них спотворені уявлення про етнічну та національну спільноту та відповідно свідомість <...>, бо національне суб'єктивно пов'язується з іншою нацією-державою — Росією» [10, с. 111]. На жаль, це явище має масовий характер і стосується також значної частини зросійщених українців, які насправді є росіянами за мовою та самосвідомістю. Особливо багато таких залишається у Криму та на Донбасі, з чого і скористалося кремлівське керівництво, яке окупувало Крим та спробувало створити міфічну «Новоросію».

Соціальний статус і ресурсний потенціал україно- та російськомовних у незалежній Україні суттєво відрізняються, і не на користь перших. Тому й за роки незалежності українська мова, здобувши формально статус державної, фактично нею так і не стала. Хоча чинна правова база, що визначає державний статус української мови, є цілком достатньою для забезпечення його реалізації. Головна причина гальмування цих процесів — відсутність політичної волі державного керівництва та активна протидія як усередині України, так і зовні з боку керівництва Російської Федерації, яка створила на теренах України потужну мережу свого впливу, у тому числі й на органи державної влади, зокрема безпекові.

Зміни етномовної структури населення України в добу бездержавності відбулися не в результаті природних етнічних процесів, а стали безпосереднім наслідком довготривалої та цілеспрямованої політики царського, а пізніше — радянського режиму. Тому й подолання цих наслідків не відбудеться «само по собі», а лише завдяки цілеспрямованій державній

політиці, яку має провадити справді українська національна еліта за свідомої підтримки української спільноти. А без такої еліти (як загальнонаціональної, так і регіональної) неможлива розбудова незалежної України. Як переконливо свідчить історичний досвід більшості країн Центральної та Східної Європи (колишніх бездержавних етносів), престиж власної держави, як і державної мови серед загалу, визначає насамперед національна еліта. Агресія Росії, окупація нею Криму та частини Донбасу вкотре переконливо засвідчують, що і нинішня кремлівська влада продовжує провадити традиційну імперіалістичну політику, прикриваючись ідеями «руського міра», де немає місця незалежній Україні.

Попри невиразну етномовну політику української влади саме існування незалежної України змінило етнічний склад населення на користь українців, про що свідчить порівняльний аналіз матеріалів переписів 1989 та 2001 років. Визначальною ознакою етномовних процесів доби незалежності стало зростання чисельності та частки українців серед усього населення. Так, хоча чисельність українців за 1989–2001 роки й збільшилася неістотно (на 122 640 осіб, 0,33 %), однак рівень їхньої частки серед усього населення підвищився досить помітно (на 5,09 %, з 72,73 % до 77,82 %). Це свідчить про зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України. Ці процеси стали безпосереднім наслідком змін етнічної самоідентифікації частини представників етнічних меншин. Тому скорочення загальної чисельності населення України за цей час відбулося винятково за рахунок національних меншин, сукупна чисельність яких зменшилася на 23,76 % (3 333 772 особи) *.

Значно скоротилася й чисельність росіян — на 26,61 % (3 021 441 особу), а також їхня частка серед усього населення України — на 4,79 % (з 22,07 % у 1989 році до 17,28 % у 2001-му). Близько 60 % загальної кількості росіян в Україні є мігрантами. Інтенсивне зменшення їхньої чисельності є не

результатом масового повернення до Росії, а спричинено депопуляційними процесами, а ще більшою мірою — змінами етнічної самоідентифікації на користь українців, насамперед тих, які походять з екзогамних родин. У 2001 році частка росіян в етнічному складі населення України фактично сягнула рівня 1959 року — 16,94 %. За 12 років (1989–2001) росіяни втратили те зростання частки серед усього населення, яке здобули за попередні 30 років (1959–1989) *.

В Україні росіяни не мають суцільної етнічної території проживання й розселені переважно дисперсно у великих містах, в оточенні українських сільських округ. Навіть у Криму вони складають абсолютну більшість лише серед міського населення. У сучасній Україні великою за чисельністю залишається лише ця етнічна меншина, решта 16 належать до малих. У 2001 році чотири з п'яти представників загальної кількості національних меншин були росіянами за етнічним походженням. В етнічному складі населення України рівень частки жодної із 16 етнічних меншин, окрім росіян, не досягав і 0,60 %: від 0,07 % гагаузів до 0,57 % білорусів. Сукупна частка цих 16 меншин у 2001 році становила лише 4,13 % серед усього населення України. До того ж серед білорусів, вірменів, азербайджанців, грузинів і татар переважали мігранти *.

Частка всіх разом узятих інших 114 етносів серед загальної чисельності населення України у 2001 році становила лише 0,37 %. Більшість серед вихідців з території колишнього СРСР складають мігранти радянських часів, у тому числі 68 походили з Російської Федерації, з них 22 — поодинокі представники етносів-реліктів з північних та східних районів цієї країни. Серед етнічних меншин, які походили з Азії, переважали мігранти останніх двох десятиліть, що опинилися на теренах України як іноземці, як, до речі, і інші поодинокі громадяни країн Європи та Америки (загалом понад 20 найменувань етносів) *.

Тобто переважна більшість представників національних меншин є фактично мігрантами

в першому поколінні, які набули українського громадянства, а також іноземцями. Враховуючи чисельність і територіальне розміщення українців, тип розселення, походження, термін перебування етнічних меншин, цілковито відсутнє підґрунтя для визначення України як поліетнічної держави. Міф «про 130 етносів» не відповідає реаліям етнічних процесів. Для зарахування до складу етнічних меншин кількох десятків найменувань етносів-реліктів та іноземців, поодинокі представники яких волею долі опинилися в Україні як мігранти, числом від кількох осіб (алеути — 6) до кількох десят-

ків (американці чи іспанці), дисперсно розселених насамперед у містах, немає жодних об'єктивних підстав.

Отже, на українську ідентичність та етномовну структуру населення сучасної України продовжують впливати наслідки бездержавного минулого. Вивчення етномовних процесів в Україні залишається досить актуальною темою української етнології. Дослідження української ідентичності минулого та сьогодення сприяють усвідомленню єдності всього українства в часі і просторі, сприяють розбудові справді незалежної демократичної України.

¹ Тут і далі зірочкою (*) позначено розрахунки автора за статистичними матеріалами переписів населення України 1989 та 2001 років.

1. *Борисенко В. К.* Етнічний склад населення України / В. К. Борисенко // Українська етнологія / за ред. В. К. Борисенко. — Київ : Либідь, 2007. — С. 60–69.

2. *Борисенко В. К.* Міф про поліетнічність України / В. К. Борисенко // Пам'ять століть. — 2002. — № 2. — С. 3–7.

3. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. — Львів : Літопис, 2006. — 490 с.

4. Етнонаціональні процеси в Україні : історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич, Т. Р. Кияк, В. М. Кривцова ; за ред. В. Наулка. — Київ : Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — 423 с.

5. *Євтух В. Б.* Етносуспільні процеси в Україні : можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. — Київ : Стило, 2004. — 243 с.

6. *Євтух В. Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. — Київ : Наукова думка, 2004. — 344 с.

7. *Зінич В. Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В. Т. Зінич. — Київ : РВПС України НАН України, 2004. — 67 с.

8. *Капелюшний В. П.* Історичні та етнічні основи розвитку української нації у ХХ – на початку ХХІ ст. / В. П. Капелюшний // Українська етнологія / за ред. В. К. Борисенко. — Київ : Либідь, 2007. — С. 27–43.

9. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт / В. О. Котигоренко. — Київ : Світогляд, 2004. — 726 с.

10. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. — Київ : Вища школа, 1998. — 389 с.

11. *Крисаченко В. С.* Динаміка населення : популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. — Київ : НІСД, 2005. — 368 с.

12. *Лозинський Р. М.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р. М. Лозинський. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 503 с.

13. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. — Київ : Вид. дім «КМА», 2004. — 163 с.

14. *Масенко Л. Т.* Суржик : між мовою і язиком / Л. Т. Масенко. — Київ : Вид. дім «КМА», 2011. — 135 с.

15. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. — Київ : Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. — 80 с.

16. Національний склад населення України. Ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — Київ : ООП ГВЦ Мінстат України, 1991. — 219 с.

17. Національний склад населення України. Ч. 2 (по Кримській АРСР та областях) : за дани-

ми Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Київ : ООП ГВЦ Мінстат України, 1992. – 509 с.

18. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) – Київ : Держкомстат України, 2003. – 246 с.

19. *Огульчанський Ю. А.* Етнічна структура українського суспільства : уявні та дійсні проблеми / Ю. А. Огульчанський. – Київ : Вид. дім «КМА», 2006. – 68 с.

20. *Радевич-Винницький Я. К.* Двомовність в Україні : теорія, історія, мововживання. – Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2011. – 592 с.

21. *Романцов В. О.* Український етнос : на одвічних землях / В. О. Романцов. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 200 с.

22. *Рудницька Т. М.* Етнічні спільноти України : тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 170 с.

23. *Скемергон Р.* Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм : антологія / упоряд.:

О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2000. – С. 455–457.

24. *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – Київ : Спалах, 2004. – 272 с.

25. Українці : у 2 кн. / [Артюх Л., Балушок В., Баран В. та ін.] ; за наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне : Укр. народознавство, 1999. – Кн. 1. – 512 с.

26. Українці : у 2 кн. / [Артюх Л., Балушок В., Баран В. та ін.] ; за наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне : Укр. народознавство, 1999. – Кн. 2. – 524 с.

27. Українці. Історико-етнографічна монографія у трьох томах. Т. 2 / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського ; редкол.: Г. Скрипник (голов. ред.) [та ін.]. – Київ, 2005. – 254 с.

28. *Шевченко Т. Г.* І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т. Г. Шевченко // *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 12 т. – Київ : Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 250–255.